

بایسته‌های پژوهشی

طرح پژوهشی

«علم الحديث»

مهدی مهریزی

فضل بن شاذان صاحب ۲۸۰ کتاب بود.^۵ محمد بن مسعود عیاشی بیش از ۲۰۰ کتاب تالیف کرده است.^۶ علی بن مهزیار اهوازی ۳۳ کتاب^۷ و حسین بن سعید اهوازی ۳۰ کتاب نوشته است.^۸

محمد بن یعقوب کلینی بیست سال در تدوین کتاب «کافی» کوششید.^۹ شیخ صدوق ۳۰۰ مصنف در حدیث پدید آورد^{۱۰} و....

۱. معرفة الحديث. محمدباقر البهبودی، ص ۱۸۲، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
۲. همان. ص ۳۴.
۳. اختیار معرفة الرجال. محمد بن الحسن الطوسی. ص ۱۳۶، ش ۲۱۹.
۴. الفهرست. محمد بن الحسن الطوسی، ص ۱۴۲، قم، منشورات الرضی.
۵. همان. ص ۱۲۴.
۶. همان. ص ۱۳۶.
۷. همان. ص ۸۸.
۸. همان. ص ۵۸.
۹. مستدرک الوسائل. میرزا حسین نوری، ج ۳، ص ۵۳۵، قم، اسفندیلیان.
۱۰. الفهرست. ص ۱۵۷.

بی درنگ حدیث به معنای گسترده (فعل، قول و تقریر معصوم)، جایگاهی بس مهم در دین شناسی، علوم اسلامی و فرهنگ مسلمین داشته و دارد.

عالمان دینی و در زمره آنان شیعیان، از آغاز توجه به حدیث، تاکنون تلاشهای طاقت فرسایی را در حفظ، کتابت، تدوین و تبویب، شرح، ترجمه و تدوین و تکمیل «علوم الحديث» از قبیل: رجال، درایه و... متحمل شده‌اند. میراث برجای مانده آنان، در این زمینه ها گواه صدق این دعوی است.

راویان شیعی در خلوت کوچه ها، کُنج مساجد، سفر و حضر^۱ با صرف هزینه های هنگفت^۲ حدیث را فرا گرفته و منتشر می ساختند.

«امام صادق(ع) فرمود: بجز زراره، ابویصیر، محمد بن مسلم و بُرید بن معاویه، کسی یاد و سخنان پدرم را زنده نداشت. اگر اینان نبودند کسی این اندیشه را درك نمی کرد. اینان حافظان دین و امینهای پدرم در حلال و حرامند.»^۳

محمد بن ابی عمیر ۹۴ کتاب از خود به جای گذاشت.^۴

اثر میرداماد (م ۱۰۴۱ق) گرفته تا «سماء المقال» کلباسی (م ۱۳۵۶ق) و «جامع المقال» طریحی (م ۱۰۸۵) تا «قواعد الحدیث» محی الدین غریفی و «بحوث فی علم الرجال» محمد آصف المحسنی، بخشی از ماندگارهای این بخش است.

اینها پژوهشهایی بود که از گذشته تاکنون در این زمینه ادامه داشته است.

۲

در تاریخ معاصر تشیع نیز کارهای ارزشمند، بجا و مناسبی به صورت فردی و گروهی در خدمت به «ثقل اصغر» آغاز شده است.

در اینجا فهرستی از آن را به اختصار نقل می‌کنیم:

۱- معجم نویسی و راهنمایی

تاکنون معجمهای لفظی متعدد برای نهج البلاغه، اصول کافی، کتب اربعه، صحیفه سجاده، غرر الحکم، وسایل الشیعه، بحار الانوار، مستدرک الوسائل و معجمهای موضوعی برای نهج البلاغه و صحیفه سجاده عرضه شده است. این عمل شایسته هنوز نیز ادامه دارد. گرچه در این اواخر کار به تکرار کشیده شده است.

۲- تصحیح و تحقیق

یکی از خدمات علمی و ارزشمند، احیای تراث حدیثی شیعه، در جهت اتقان، تصحیح و ارائه زیبای آن است.

این کار با تلاشهای بسیار پراچ استاد علی اکبر غفاری و مرحوم جلال الدین حسینی ارموی آغاز و اینک به صورت کارهای جمعی ادامه دارد.

کتب بسیاری چون وسائل الشیعه، مستدرک الوسائل، الوافی، کتب شیخ صدوق و... تاکنون تحقیق شده است و مراکز چون «مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث»، «مؤسسه الامام المهدي (ع)» و «مکتبه الامام امیرالمؤمنین (ع)» هم اکنون این کار را دنبال می‌کنند.

تعداد کتب حدیثی چاپ شده بیش از ۲۰۰ عنوان است. مجموع احادیث گردآوری شده در کتب اربعه، بحار الانوار، الوافی، وسائل الشیعه و مستدرک الوسائل از صدهزار حدیث تجاوز می‌کند.

در بخش شرح و تعلیقه نویسی می‌توان از مرآة العقول (شرح کافی)، ملاذ الاخیار (شرح تهذیب الاحکام) از علامه مجلسی و روضة المتقین (شرح من لایحضره الفقیه) از محمدتقی مجلسی، شرح ملاصدرا بر کافی، شرح ملا صالح مازندرانی بر کافی و تعلیقه میرداماد بر کافی نام برد.

شرحهای صحیفه سجاده چون ریاض السالکین از سید علیخان کبیر،^{۱۱} و شرحهای نهج البلاغه چون شرح ابن میثم بحرانی و منهاج البراعه از میرزا حبیب الله خویی^{۱۲} و شروخی که بر زیارتها و ادعیه نوشته شده، چون «الانوار اللامعه» (شرح زیارت جامعه) از سید عبدالله شبر^{۱۳} و شرح زیارت عاشورا از ابوالمعالی کلباسی^{۱۴}، نیز از این قبیلند.

در ترجمه کتب حدیث و اخبار نیز یادگارهای قابل توجهی برجای مانده است. نمونه‌هایی چون: ترجمه تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، ترجمه تهذیب الاحکام، ترجمه برخی از جلدهای بحار الانوار، ترجمه ثواب الاعمال، ترجمه نهج البلاغه، صحیفه سجاده، عیون الاخبار^{۱۵} و... از این بابند.

اینها پاره‌ای از مجاهدتهای علمی در قلمرو اخبار و احادیث بود. در حوزه «علوم الحدیث» یعنی رجال و درایة الحدیث نیز وارث میراثهای گرانقدری هستیم.

در زمینه علم رجال آثار چاپ شده موجود بیش از پنجاه عنوان است. از «اختیار معرفة الرجال» اثر کشی (م قرن ۴) گرفته تا «قاموس الرجال» اثر علامه تستری (م ۱۳۷۴) و «معجم رجال الحدیث» نوشته آیت الله خویی ره (م ۱۴۱۳ق).

اینها بجز نسخه‌های خطی است که در کتابخانه‌ها موجود است یا در کتابنامه‌ها از آن یاد شده است.

در حوزه درایة الحدیث نیز نوشته‌های گرانقدری را به ارث برده ایم.

از «درایة الحدیث» اثر زین الدین العاصلی (م ۹۶۵ق) و «الوجیزه» نوشته شیخ بهایی (م ۱۰۱۱ق) و «الرواشح السماویه»

۱۱. ر.ك: الذریعة، ج ۳، ص ۳۴۵-۳۵۹. (۴۹ عنوان شرح)

۱۲. ر.ك: الذریعة، ج ۴، ص ۱۱۱-۱۶۱. (۸۶ عنوان شرح)

۱۳. ر.ك: الذریعة، ج ۳، ص ۳۰۵-۳۰۶. (۹ عنوان شرح)

۱۴. ر.ك: الذریعة، ج ۳، ص ۳۰۷-۳۰۸. (۷ عنوان شرح)

۱۵. ر.ك: الذریعة، ج ۴، ص ۹۰-۱۴۷.

دست به خلق موسوعه‌های بزرگ خود زدند.

این کار در سطح گسترده که همه کتب و حتی موسوعه‌های قبلی را نیز شامل شود امری لازم و ضروری بود که به همت بلند و تلاش بی‌وقفه مهندس علیرضا برازش آغاز شده است.

ایشان کار خود را با تالیف «مجمع الانوار - الشکر والصبر» آغاز کرد و سپس با طرح کاملتری با عنوان «جامع الاحادیث» آن را به کمال رساند. در این طرح بیش از ۸۰۰ عنوان کتاب حدیثی در محدوده کار قرار دارد.

پیش درآمد این کار عظیم، عرضه معجم بحار الانوار، مستدرک الوسائل، کتب اربعه در فاصله زمانی اندک بود.

۳

این بود فهرستواره‌ای از میراث فرهنگی تشیع در زمینه حدیث است. اما نه کارهای انجام شده در گذشته بی‌نقص است و نه کارهای برجای مانده، کم.

گرچه توجه به حدیث تا بدانجا پیش رفته که به مهاجوریت قرآن گراییده و سبب حذف کتاب الهی از پاره‌ای حوزه‌های پژوهشی و علمی شده است،^{۱۶} اما تحقیق‌های سازمان یافته و مدون که قابل آموزش و پیگیری پژوهشی باشد، ناقص است.

در اینجا برآنیم نخست از ضرورت برخی پژوهش‌های حدیثی سخن گوئیم و سپس طرحی تحقیقی در زمینه «علم الحدیث» به طور عام ارائه کنیم.

به نظر می‌رسد در سه حوزه کلی نیاز به پژوهش جدید است.

۱- تاریخ حدیث - کتابشناسی کتب حدیث.

۲- بررسی اسناد و علم رجال.

۳- فقه الحدیث.

اینها سه حوزه کلان علم حدیث است که گرچه پژوهش‌هایی در آنها صورت یافته، اما جای کنکاش‌های علمی بسیار دارد.

۱- تاریخ حدیث - کتابشناسی

بررسی تاریخ حدیث از آغاز تا دوره کمال امری ضروری است. گرچه به صورت اندک در برخی کتب از آن سخن رفته، چون «علم الحدیث» اثر استاد شانه چی، «مقدمه‌ای بر تاریخ تدوین حدیث» اثر رسول جعفریان، «تدوین السنة المطهرة» نوشته محمد رضا الحسینی الجلالی، «تحول علم حدیث»،

۱۶. المیزان، ج ۵، ص ۲۹۸-۲۹۹.

۲- مستنویسی

تفکیک روایات هریک از معصومین و راویان آنها گرچه در گذشته به صورت اندک سابقه داشته و می‌توان از «عیون اخبار الرضا» اثر شیخ صدوق و «الموالم» نوشته عبدالله بحرانی و «مسائل علی بن جعفر» نام برد، اما در این دوره این سنت با شکل گسترده تری آغاز شده است. در این مورد می‌توان از آثار استاد عطاردی چون: «مسند الامام الرضا (ع)»، «مسند الامام الکاظم (ع)»، «مسند الامام الجواد (ع)» و «مسند الامام المجتبی (ع)» نام برد.

همچنین کتب دیگری چون: «مسند الرسول الاعظم» اثر یحیی فلسفی دارابی، «کلمة الرسول الاعظم» نوشته سید حسن شیرازی «مکاتیب الرسول» نوشته استاد محقق احمدی میانجی، «کلمة الامام الحسن» اثر سید حسن شیرازی، «الروائع الرائعة»، اثر مصطفی موسوی، «بلاغة الحسین» از مصطفی موسوی و «موسوعة کلمات الامام الحسین» از پژوهش‌های انجام یافته پژوهشکده باقر العلوم، در این زمینه تالیف شده است.

برخی نیز در گردآوری مسانید راویان کوشیده‌اند؛ از جمله «مسند زرارة» و «مسند قیس البجلی» اثر بشیر محمدی مازندرانی.

۴- گزیده نویسی و تلخیص

این کار توسط آقای محمد باقر بهبودی نسبت به کتب اربعه انجام شده است. این عمل گرچه از سوی برخی مقبول نیافتاد و ایرادهایی بر مؤلف وارد ساختند، اما به دلایلی چون: هم سطح نبودن مخاطبان این کتب و وجود برخی روایتهای جعلی و مطرود؛ عملی مطلوب و پسندیده است. روشن است که این عمل به معنای محو و نابود ساختن کتاب اصل نیست تا به میراث فرهنگی و علمی لطمه‌ای وارد سازد.

۵- واحلسازی کتب و مجموعه‌های حدیثی

جمع روایات شیعه در یک مجموعه بزرگ امری ارزشمند و بزرگ است. محدثان بزرگی چون علامه مجلسی، شیخ حر عاملی، ملامحسن فیض کاشانی و محدث نوری با همین انگیزه

ب- گرایش‌های فکری و کلامی و فقهی زمان مؤلف.

ج- شرایط اجتماعی و سیاسی زمان مؤلف.

۸- ارزیابی کتاب:

الف- دیدگاه عالمان رجال نسبت به کتاب.

ب- دیدگاه فقیهان پیرامون کتاب.

انصاف آن است که بسیاری از پژوهشگران دینی از کم و کیف کتب حدیث بی‌اطلاعند. از جمله کارهای ضروری دیگر پژوهشهای تحلیلی درباره محدثان بزرگ چون کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی و... است. آنگونه که پژوهشگران اهل سنت درباره بیهقی و... انجام داده‌اند. ۱۸

۲- بررسی اسناد و علم رجال

وجود جعل و دس در احادیث، ضرورت بررسی درستی و

صحت حدیث را به دنبال دارد.

گرایشهای چندگانه‌ای در این زمینه وجود دارد؛ چون اخباریگری و اصولیگری و هر کدام را نیز در جاتی تشکیکی است چون مراتب وجود.

شاید در این زمینه نوشته‌ها و آثار تحقیقی و پژوهشی بیش از سایر بخشهای علم حدیث یافت می‌شود، لیکن نگاهی جامع به شیوه‌های بررسی اسناد که تاکنون ارائه شده جایز خالی است.

کار دیگری که در این قسمت درخور پژوهش است، تفکیک احادیث موضوعی و جعلی است. بدانسان که علامه شوشتری در بخشهای اخبار الدخیله بدان پرداخته است و عالمان عامه فراوان در این زمینه نگاشته‌اند.

۳- فقه الحدیث

«فقه الحدیث» یا «درایة الحدیث»^{۱۹} مهمترین بخش از مباحث علم حدیث است. تمام بحثهای قبل مقدمه‌ای است که محقق را برای استفاده از زلال حدیث آماده سازد. اما بهره‌بری، خود قواعد و روشهایی دارد که بدون آن، نتیجه‌ای جز ناکامی به دنبال ندارد.

با اینکه این بخش از اهمیت ویژه برخوردار است، اما از جهت تحقیق و پژوهش از بخشهایی دیگر علم حدیث عقبتر

۱۷. الذریعة، ج ۲، ص ۱۳۵-۱۶۷.

۱۸. به عنوان نمونه: الامام النور و اثره فی الحدیث و علومه الصناعت الحدیثیه فی السنن الکبری للیهقی.

۱۹. در اینجا «درایة الحدیث» به معنای مصطلح به کار نرفته است، بلکه مراد فهم و فقه حدیث است.

نوشته مصطفی اولیائی، «سیر تحول قرآن و حدیث» از علی فاضل- عبدالرحمن انصاری، «تدوین الحدیث» از محمدعلی مهدوی راد و احمد عابدی، چاپ شده در مقدمه المعجم المفهرس لالفاظ احادیث البحار و... اما هنوز کار درخور و همه‌جانبه صورت نگرفته است.

هنوز اثری در باب ارزیابی اصول اربعه در دست نیست و حتی نام این اصول روشن نشده است. علامه تهرانی در الذریعه ۱۱۷ اصل ۱۷ نام می‌برد؛ نجاشی در رجال هفت اصل و شیخ در فهرست از ۱۵۹ اصل نام برده است.

بررسی مراحل تدوین، شرایط و انگیزه‌های هر دوره کاری بسیار ارزشمند است. در پرتو چنین تحقیقی می‌توان میزان اعتبار کتب حدیث را نیز تا حدودی روشن ساخت.

تدوین کتابشناسی توصیفی کتب حدیث امر لازم دیگری است. در این تدوین باید این اطلاعات به صورت مستند و تحقیقی عرضه گردد:

۱- شناسنامه کتاب.

۲- نسخه شناسی:

الف- معرفی نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها.

ب- معرفی نسخه‌ها در کتابخانه‌ها.

۳- تعداد ویرایش و مشخصه‌های هر یک.

۴- ویژگی‌های کتاب:

الف- موضوع کتاب.

ب- تعداد ابواب و احادیث.

ج- وضعیت اسناد.

د- تنظیم و تبویب کتاب.

۵- خلاصه فهرست مطالب.

۶- پژوهشهای انجام شده درباره کتاب:

الف- شرح، حاشیه و تعلیقه.

ب- ترجمه.

ج- تلخیص یا تکمیل.

د- معجم، تصنیف و تبویب.

ه- نوشته‌های تحلیلی پیرامون کتاب.

۷- مؤلف:

الف- ویژگیهای فکری مؤلف.

است. نوشته های مستقل و جامع در این زمینه بسیار اندک است. قواعد و روشهای فهم حدیث را باید از لابلای تعلیقه ها، شرحها، مباحث اصولی و استنباطهای فقهی استخراج کرد. این قسمت از علم حدیث با دانش اصول مشترکات فراوان دارد، موضوعاتی از قبیل تعادل و تراجیح، ظواهر و مباحث الفاظ از این دسته اند.

با اینکه بسیاری از مباحث علم اصول در این قسمت از علم حدیث کاربرد دارد، اما نمی تواند جایگزین بحثی جامع، منسجم و منطقی در علم حدیث در زمینه درایة الحدیث گردد، زیرا:

۱- مباحث علم اصول عمدتاً در راستای حل مشکلات فقیه بوده و فقیه تنها در محدوده احکام به کاوش و بحث پرداخته است، لذا روایات تفسیری، طب و بهداشت، آداب و رسوم، اخلاقیات، معارف و ... مورد نظر فقیه نبوده و اصول هم به حل مشکلات این بخش از روایات پرداخته است.

۲- برخی مباحث مؤثر در فهم حدیث جایگاهی در علم اصول نداشته و ندارد؛ از قبیل: نقل به معنی، تقیه، تعارض حدیث با عقل و علوم تجربی و ...

البته این عنوانها می تواند جایگاهی منطقی در علم اصول داشته باشد، اما آنچه اکنون وارث آیم، چنین نیست. با توجه به این دو نکته ضرورت پرداختن مستقل به مباحث «فقه الحدیث» مورد انکار نیست.

همانگونه که اشارت رفت برای تدوین مجموعه ای عمیق در این زمینه، علم اصول، فقه و تعلیقه ها و شرحهای اندیشمندان بر کتب حدیث و روایت، بهترین مرجع و منبع هستند.

۴

حال پس از بیان ضرورتها در علم حدیث، طرح تدوین مجموعه ای در «علم الحدیث» همراه با پاره ای توضیحات ارائه می گردد.

این مجموعه مشتمل بر یک مدخل و چهار بخش است:

مدخل:

- ۱- حجیت سنت پیامبر (ص) و ائمه (ع).
- ۲- جایگاه حدیث در دین شناسی و نسبت حدیث با قرآن.

بخش یک: تاریخ حدیث

- ۱- اهتمام به حفظ و کتابت حدیث.
- ۲- منع حدیث، انگیزه ها و زیانها.
- ۳- پژوهشی در اصول اربعه ائمه.

۴- دوره جمع و تبویب (کتب اربعه).

۵- دوره تدوین مجموعه های حدیثی (دوره صفویه).

۶- راههای تحمل و فراگیری حدیث (از قبیل: سماع، قرائت، املاء و ...).

۷- شیوه های نقل حدیث (از قبیل: نقل به الفاظ، نقل به معنی، ترجمه و ...).

۸- تعامل اهل سنت و شیعه در جمع و تدوین حدیث.

۹- اصطلاحات علم حدیث.

بخش دو: کتابشناسی کتب حدیث

در این بخش به معرفی کتب حدیثی پرداخته می شود و پیرامون هر کتاب اطلاعات جامع و متنوعی بیان می گردد (آنگونه که در ص ۴ گذشت).

بخش سه: بررسی اسناد و قواعد رجالی

- ۱- تعریف علم رجال، تراجم، سیره.
 - ۲- ضرورت ارزشیابی اسناد احادیث.
 - ۳- دیدگاه اخباریها در اسناد احادیث و نقد آن.
 - ۴- ارزیابی سند از راه وثاقت راوی:
- الف- تاریخچه این دیدگاه.
- ب- تنويع حدیث.
- ج- معیار وثاقت راوی.
- د- وجه حجیت توثیقات رجالی.
- ه- توثیقات اجمالی.
- و- الفاظ جرح و تعدیل.
- ز- تعارض جرح و تعدیل.
- ح- تمیز مشترکات.
- ط- نقد و بررسی این دیدگاه.
- ۵- ارزیابی سند از راه وثوق به صدور:
- الف- تاریخچه این دیدگاه.
- ب- قرائن اطمینان آور.
- ج- نقد و بررسی این دیدگاه.
- ۶- رأی جامع:
- الف- روش عقلا در ارزیابی اسناد و مدارك.

بدین معنا که گرچه حدیثی از جهت سند صحیح (به تعبیر مصطلح) باشد، اما باید با قواعد مسلم دین سازگار باشد و گرنه قابل پذیرش نیست مگر با تاویل.

۴- نقل به معنی.

نقل به معنا در احادیث امری رایج و عقلایی است و پیشوایان دینی نیز آن را تأیید و امضا کرده‌اند. پذیرفتن این امر لوازمی در استنباط و فهم حدیث دارد که مع الاسف کمتر بدان توجه می‌شود.

۵- مرز جمود و تعدی در الفاظ حدیث.

بخشی از اختلاف نظر فقیهان به این برمی‌گردد که یک واژه نزد فقیه‌ی مکتب و نمونه است و می‌توان حکمش را تعمیم داد و فقیه دیگر بدان خصوصیت داده و تعدی از آن مورد را روانمی‌بیند.

مانند: «رجل» در بسیاری از احادیث یا واژه «سیف» در احادیث اجرای قصاص و واژه «شطرنج» در احادیث قمار و ... آیا این امور را می‌توان ضابطه مند کرد و حریمی برایش قایل شد؟

۶- تعارض احادیث:

الف- تعریف و تحدید تعارض.

ب- زمینه‌های تعارض از قبیل: معارضه با قرآن، سنت، عقل، علوم تجربی و عرفیات.

ج- اسباب و علل پیدایش تعارض.

د- راه علاج.

۷- تقیه:

الف- قلمرو احادیث تقیه (عقاید، فقه و ...).

ب- تاریخ پیدایش تقیه.

ج- معیار شناسایی حدیث تقیه.

۸- شناخت شرایط صدور:

آگاهی از تاریخ صدور حدیث، و ظرف خاص آن، در فهم بهتر، تقیه بودن، ولایی بودن حدیث نقش بسزا دارد.

۹- روایاتی که اخبار از واقع می‌کنند.

در لابلای احادیث به جمله‌هایی برمی‌خوریم که به عقیده برخی صاحب نظران اخبار از یک حقیقت خارجی است نه بیان

یک ارزش دینی و شرعی، مانند: «قلة العیال احد الیسارین»

الف- آیا این تلقی به طور کلی درست است یا خیر؟

ب- چگونه می‌توان موارد آن را تمیز داد؟

ج- آیا این اخبار خبر از شرایط زمانی معصوم است یا اخبار از واقعیتی ثابت در زندگی انسانها؟

۱۰- دلالت افعال.

ب- تاریخچه این رأی.

ج- نقد محتوایی (از قبیل: ۱- عرضه حدیث بر قرآن

۲- مخالفت حدیث با عقل ۳- مخالفت حدیث با حس و وجدان و ...).

د- نقد سندی (از قبیل: ۱- توجه به وثاقت سلسله روایات

۲- راویان برجسته چون «اصحاب اجماع» و «الدین لایرون و لایرسلون الا عن ثقة» و ...).

۷- ارزش مکاتبات.

۸- ارزیابی احادیث غیر فقهی.

۹- قاعده تسامح در ادله سنن.

۱۰- وضع و جعل در احادیث:

الف- اعترافها.

ب- اسباب و انگیزه‌ها.

ج- معیار شناسایی حدیث جعلی.

۱۱- بررسی کتب رجال:

الف- اصول رجالیه.

ب- کتب رجالی متأخران.

ج- مجموعه‌های رجالی.

د- نقد و بررسی.

بخش چهار: فقه الحدیث

مقدمه: مسلکها و روشها در برداشت و تفسیر حدیث:

الف- اخباریها.

ب- فقها و اصولیین.

ج- فلاسفه و عرفا.

یک. قواعد عام

در این قسمت اصول و قواعدی مورد تأمل و پژوهش قرار می‌گیرد که در فهم تمامی احادیث یا بیشتر آن کاربرد دارد.

۱- یافتن معنای واژه‌ها و ساختارها در زمان صدور حدیث.

۲- توجه به کلیه روایات یک موضوع و جستجو از خاص، عام، قید و ...

۳- تفسیر حدیث در کنار اصول و قواعد مسلم دینی.

از مباحث عمده در این قسمت، مسأله نسبیت و ثبات آداب است.

۵- احادیث اجتماعی

۶- تاریخ و رجال

منظور احادیثی است که به شرح وقایع گذشته می پردازد یا از وقایع آینده چون حوادث دوران ظهور خبر می دهد و یا به مدح و ذم افراد اختصاص دارد.

۷- احادیث تفسیری

احادیث فراوانی در تفسیر و بیان آیات قرآنی وارد شده است. از اصولی که در این قسمت مورد توجه است، جری و تطبیق و بیان مصداق، بیان بطون آیه، تفسیر، روایات اسرائیلی و ... است.

۸- طب و بهداشت

روایتهای فراوانی در متون حدیثی موجود است که راه پیشگیری از امراض را توصیه کرده و گاه راه معالجه دردها را نشان می دهد و یا به خواص میوه ها، حیوانات و ... می پردازد در این زمینه دیدگاههای متفاوت وجود دارد.

آیا اینها توصیه های شرع است و قابل بقاء؟ یا ورود در این مسائل در شأن شریعت نیست، چنانکه شیخ صدوق معتقد است.

آیا توصیه های معالجه مختص راوی است و متناسب با شرایط او، یا قابل تعمیم است به همه انسانها؟

۹- ادعیه، زیارات، اورد، اذکار و احراز

بخش وسیعی از احادیث دعاها، زیارتها و ... است. پرسشهای بسیار در این زمینه ها موجود است که کمتر مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است.

۱۰- گوناگون

احادیثی که در بیان خصوصیت زمانها، مکانها، شهرها، طوایف انسانی، سنگها، معدنها، نجوم و هیئت، کشاورزی و ... صادر شده مورد پژوهش و تحقیق قرار می گیرد.

آخرین بخش این طرح «منبع شناسی علوم حدیثی» است. قبل از معرفی منابع یاد شده، نکاتی چند ضروری است.

۱- تنها منابع شیعی معرفی می شود؛ زیرا غرض از این طرح همانگونه که در آغاز آمد، بررسی «علم حدیث» نزد شیعیان است.

سیره عملی و افعال معصومان (ع) بخش وسیعی از سنت را به خود اختصاص می دهد لیکن کمتر در این زمینه پژوهش صورت یافته است. ۲۰

۱۱- نسخ:

الف- حقیقت نسخ.

ب- نسخ قرآن به سنت.

ج- نسخ در روایات.

د- معیار شناسایی ناسخ و منسوخ.

۱۲- تحریف احادیث:

الف- تحریف لفظی و معنوی در احادیث.

ب- اسباب و علل تحریف.

ج- راه شناسایی احادیث محرف.

۱۳- سؤال و جوابها.

پاره ای از احادیث در پاسخ به پرسش راویان صادر شده است. شرایط فکری و فردی راوی گاه مانع تعمیم در محتوای حدیث می شود. از این رو این مطلب به صورت کلی باید مورد پژوهش قرار گیرد.

۱۴- احادیث مشکل، غریب و مضطرب.

دو. قواعد خاص

در این قسمت از اصول و روشهای مربوط به یک دسته از روایات سخن می رود، بدین جهت روایات به ده دسته تقسیم شده و مورد تحقیق و بررسی قرار می گیرد.

۱- معارف

روایاتی که به مباحث توحید، معاد، انسانشناسی و جهان شناسی اختصاص دارد در این قسمت جای می گیرد. در فهم و تفسیر اینها اصولی چون: درجات معارف، درجات انسانها، محکم و متشابه «احادیثنا صعب مستصعب» و ... باید مورد تحقیق قرار گیرد.

۲- عبادات

مراد احادیثی است که در بیان احکام عبادات یعنی نماز، روزه و ... وارد شده است.

۳- اخلاق

منظور احادیثی است که رذایل و فضایل را بیان می دارد.

۴- آداب

۲۰. ر. ک: آینه پژوهش، ش ۲۷، ص ۲۳، بحث دلالة الأفعال.

- ۲- این معرفی به آثار چاپ شده اختصاص دارد و معرفی منابع خطی که تاکنون چاپ نشده، منظور نظر نیست. ۲۱
- ۳- این منبع شناسی تنها به کتب اختصاص دارد و مقالات در اینجا معرفی نشده است. البته مقاله های غنی و بسیاری در زمینه «علم حدیث» موجود است که امید است در فرصتی دیگر ارائه شود.
- ۴- منابع برحسب تاریخ مؤلفان تنظیم گشته و نسبت به آثار نویسندگان زنده یا موارد مشکوک ترتیب الفبایی عنوان کتاب لحاظ شده است.
- ۵- تفکیک منابع طبق طرح پیشنهادی این مقاله و با توجه به گرایش غالب کتاب بوده است.
- در پایان باید متذکر شد که ادعای استقصای کامل نداریم و این مجموعه تنها در حد وسع فراهم گشت.

یک. تاریخ حدیث و کتابشناسی

- ۱- اثبات الهدی، محمد حسن الحر العاملی (م ۱۱۰۴ق)،
تعلیق: ابوطالب التجلیل، مطبعة العلمية، قم، ج ۱، ص ۲۶-۳۲، عربی.
- ۲- وسائل الشیعة، محمد حسن الحر العاملی (م ۱۱۰۴ق)،
مکتبه الاسلامیه، تهران، ج ۱۹، ص ۳۱۱ تا آخر ج ۲۰، عربی.
- ۳- بحار الانوار، محمد باقر المجلسی (م ۱۱۱۰ق)،
دارالکتب الاسلامیه، تهران، ج ۱، مقدمه آیه الله ربانی شیرازی، ص ۲۲۸ و مقدمه مؤلف ۷۹ ص، عربی.
- ۴- مستدرک الوسائل، حسین النوری (م ۱۳۲۰ق)،
اسماعیلیان، قم، ج ۳، ص ۲۹۰-۸۷۸، عربی.
- ۵- تاسیس الشیعة، السید حسن الصدر (۱۲۷۲-۱۳۵۴ق)،
منشورات الاعلمی، تهران، ص ۲۷۹-۲۹۵، عربی.
- ۶- الذریعة الی تصانیف الشیعة، شیخ آغا بزرگ التهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹ق)، ج ۲، ص ۱۲۵-۱۶۷ و ج ۶، ص ۳۰۱-۳۷۴، عربی.
- ۷- خدمات متقابل اسلام و ایران، شهید مرتضی مطهری (م ۱۳۹۹ق-۱۳۵۸ش)، انتشارات صدرا، قم، ۱۳۵۹ش،
دهم، ص ۴۶۷-۴۷۶، فارسی.
- ۸- اصول الحدیث و احکامه ۲۲، جعفر سبحانی، مؤسسه الامام الصادق (ع)، قم، ۱۴۱۴ق، ۲۷۲ ص، عربی.
- ۹- تاریخ تدوین حدیث، رسول جعفریان، انتشارات فؤاد، قم، ۱۳۶۸ش، ۵۹ ص، فارسی.
- ۱۰- تحول علم حدیث، مصطفی اولیائی، ۱۳۶۱ش،
۶۴ ص، فارسی.

- ۱۱- تدوین السنة الشریفة، السید محمد رضا الحسینی الجلالی، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۱۳ق،
۷۰۴ ص، عربی.
- ۱۲- دراسات فی الحدیث و المحدثین، هاشم معروف الحسینی، دارالتعارف، بیروت.
- ۱۳- سیر تحول قرآن و حدیث، علی فاضل-عبدالرحمن انصاری، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۶۴ش،
۱۰۱ ص، فارسی.
- ۱۴- سیر حدیث در اسلام، سید احمد میرخانی، گنجینه، تهران، ۱۳۶۱ش، دوم، ۳۸۸ ص، فارسی.
- ۱۵- علم الحدیث و درایة الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۶۲ش، سوم،
۱۶۶+۲۸۴ ص، فارسی.
- ۱۶- مصادر الحدیث عند الامامیه، محمد حسین الجلالی، مطبوعات النجاح، قاهره، ۱۳۹۵ق/۱۹۷۵م،
۴۴ ص، عربی.
- این کتاب با این مشخصه ها به فارسی برگردانده شده است:
مأخذ حدیث از دیدگاه شیعه، مترجم: علیرضا میرزا محمد، انتشارات نور، تهران، ۱۳۶۰ش، ۶۳ ص.
- ۱۷- المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، مقدمه: محمد علی مهدوی راد- احمد عابدی، مرکز الابحاث و الدراسات الاسلامیه، مکتب الاعلام الاسلامی، قم،
۱۴۱۳ق، ص ۱۱۹-۱۱۹، عربی.

دو. قواعد رجالی

- ۱- درایة الحدیث، زین الدین العاملی (۹۱۱-۹۶۵ق)،
مطبعة النعمان، نجف، ۱۴۴ ص، عربی.
۲۱. برای آشنایی با برخی کتب خطی رجوع شود به:
- الذریعة، ج ۸، ص ۵-۵۶ (معرفی کتب درایة الحدیث) و ج ۱۰، ص ۸۰-۱۶۱ (معرفی کتب رجال).
- مصفی المقال فی مصفی علم الرجال، شیخ آغا بزرگ تهرانی، چاپخانه دولتی ایران، ۱۳۷۸ق-۱۳۳۷ش، ۶۲۶ ص.
- آراء و معتقدات شیعه، مرتضی مدرسی چهاردهی، اقبال، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۵۰-۱۶۴.
- علم الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، ص ۲۲۸-۲۳۶.
۲۲. از اینجا به ترتیب الفبایی عناوین کتب تنظیم شده است.

مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت، ۱۴۱۱ق-۱۹۹۱م،
۴۲۹+۴۲۷+۳۴۸+۴۲۳+۴۹۳+۴۶۴ص، عربی.

چهار جلد شامل متن کتاب، دو جلد مستدرکات و یک جلد
نتایج است.

۱۳- سماء المقال، ابوالهدی بن ابی المعالی الکلباسی
(م۱۳۵۶ق)، ۲ج، مکتبه البرقعی، قم، ۱۳۵۶ق، ۲۲۰+
۱۷۵ص، عربی.

۱۴- وجیزه فی علم الرجال، میرزا ابوالحسن المشکینی
(۱۳۰۵-۱۳۵۸ق)، تحقیق: زهیر الاعرجی، مؤسسه
الاعلمی، بیروت، ۱۴۱۱ق، ۱۰۴ص، عربی.

۱۵- ضیاء الدراریه، ضیاءالدین علامه (م قرن ۱۴ق)، مطبعة
الحکمة، ۱۳۷۸ق، ۱۰۱+۴۸ص، عربی.

با این کتاب سه رساله دیگر نیز در مباحث رجالی همراه
شده است:

الف- رساله اسامی اصحاب الاصول ب- اسامی جماعه
صدر التوثیق فی حقهم مرتین ج- وجیزه شیخ بهایی.

۱۶- معجم رجال الحدیث، سید ابوالقاسم الخوئی
(م۱۴۱۳ق)، مدینه العلم، قم، ۱۴۰۹ق-۱۹۸۹م، چهارم،
ج ۱، ص ۱-۱۰۸، عربی.

۱۷- چهار کتاب اصلی علم رجال، سیدعلی خامنه ای (رهبر
معظم انقلاب اسلامی)، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران،
اول، ۱۳۶۹، ۶۲ص، فارسی.

۱۸- بحوث فی فقه الرجال، محاضرات العلامة الفانی
الاصفهانى (م قرن ۱۵)، علی مکى العاملى، مؤلف،
۱۴۱۰ق، عربی.

۱۹- بحوث فی علم الرجال ۲۳، محمد آصف
المحسنی، سیدالشهداء، قم، ۱۴۰۳ق-۱۳۶۲ش، دوم،
۳۳۳ص، عربی.

۲۰- تلخیص مقباس الهدایه، تلخیص و تحقیق: علی اکبر
غفاری، نشر صدوق، تهران، ۱۳۶۹ش، ۲۸۰ص، عربی.

۲۱- تحریر المقال فی کلیات علم الرجال، مهدی الهادوی
الطهرانی، الزهراء، تهران، اول، ۱۴۱۲ق-۱۳۷۱ش،
۱۹۶ص، عربی.

۲۲- درایه وحدیث شناسی، سید موسی شبیری، (جزوه
درس)، دارالتبلیغ، قم، ۱۳۸۹ق، ۲۳+۸۰، فارسی.

۲۳- علم حدیث، زین العابدین قربانی، انتشارات
انصاریان، قم، ۱۳۷۰ش، ۳۹۰ص، فارسی.

۲۳. از اینجا به ترتیب الفبایی عنوانهای کتاب تنظیم شده است.

این کتاب با تحقیق محمدعلی البقال در دو ویرایش دیگر به
چاپ رسیده است.

الف- شرح البدایه فی علم الدراریه، سیدالشهدا، قم،
۱۴۰۴ق-۱۹۸۳م، ۲ج.

ب- الرعايه، مکتبه آیه الله المرعشی، ۱۴۰۸ق، ۴۰۶ص.
۲- متقی الجمان، حسن بن زین الدین (م۱۰۱۱ق)،
تصحیح: علی اکبر الغفاری، مؤسسه النشر الاسلامی، قم،
۱۳۶۲ش، ج ۱، ۴-۴۵ص، عربی.

۳- مشرق الشمسین، بهاءالدین محمد العاملی
(م۱۰۳۱ق)، ۱۳۲۱ق، ۱۰۷ص، تا ص ۱۳، عربی.

این کتاب همراه با تعلیقات محمد اسماعیل مازندرانی
خواجهوی و تحقیق سید مهدی رجائی توسط بنیاد پژوهشهای
آستان قدس به چاپ رسیده است.

۴- وجیزه، بهاءالدین محمد العاملی (م۱۰۳۱ق)،
۱۳۱۱ق، ص ۱۸۰-۱۸۴، عربی، همراه با رجال علامه به
چاپ رسیده است.

۵- الرواشح السماویه، محمد بن محمد الحسینی
(م۱۰۴۱ق)، بیدار، قم، ۲۱۷ص، عربی.

۶- جامع المقال، فخرالدین الطریحی (م۱۰۸۵ق)،
کتابفروشی جعفری، قم، ۲۶۰ص، عربی.

۷- فوائد الوحید، محمد باقر البهبهانی (م۱۲۰۶ق)، مکتب
الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ق، دوم، ۶۷ص، عربی. این
کتاب همراه رجال الخاقانی چاپ شده است.

۸- عدة الرجال، سید محسن الاعرجی الکاظمی
(م۱۲۲۷ق)، تحقیق: مؤسسه الهدایه لاحیاء التراث،
اسماعیلیان، قم، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ۵۰۴ص، عربی.

۹- قواعد رجالی، محمد مهدی کجوری (م۱۲۹۳ق)،
۲۲۱ص، عربی.

۱۰- توضیح المقال، ملاعلی الکنی (۱۲۲۰-۱۳۰۶ق)،
۶۴ص، عربی. این کتاب همراه منتهی المقال چاپ شده است.

۱۱- رجال الخاقانی، علی الخاقانی (م۱۳۳۴ق)، تحقیق:
محمد صادق بحر العلوم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق،
دوم، ۴۲۶ص، عربی.

۱۲- مقباس الهدایه فی علم الدراریه، عبدالله المامقانی
(۱۲۹۰-۱۳۵۱ق)، ۷ج، تحقیق: محمدرضا المامقانی،

۶۴۷-۷۰۷ق)، تحقیق: سید محمد صادق بحر العلوم،
منشورات الرضی، قم، ۱۳۹۲ق-۱۹۷۲م، ۲۹۶ص، عربی.

۱۰- ایضاح الاشتباه، حسن بن یوسف المطهر الحلی (۶۴۸-
۷۲۶ق)، تحقیق: محمد الحسون، مؤسسة النشر الاسلامی،
قم، دوم، ۱۴۰۲ق، ۲۹۶ص، عربی.

۱۱- رجال العلامة الحلی، حسن بن یوسف بن المطهر
الحلی (۶۴۸-۷۲۶ق)، تحقیق: سید محمد صادق
بحر العلوم، منشورات الرضی، قم، دوم، ۱۴۰۲ق،
۲۹۶ص، عربی.

۱۲- التحریر الطاوسی، حسن بن زین الدین (م۱۰۱۱ق)،
تحقیق: فاضل الجوهری، مكتبة آية الله المرعشي، قم، اول،
۱۴۱۱ق، ۷۴۹ص، عربی.

۱۳- مجمع الرجال، ملاعناية الله القهپایی (م۱۰۱۶ق)،
۷ج، اسماعیلیان، قم، ۳۰۴+۲۹۷+۲۸۸+۳۱۲+۲۹۶+
۳۰۴ص، عربی.

۱۴- نقد الرجال، مصطفی بن حسین تفرشی (م۱۰۴۴ق)،
انتشارات الرسول المصطفی، قم، ۴۲۷ص، عربی.

۱۵- جامع الرواة، محمد بن علی الاردبیلی (ح۱۰۹۸ق)،
۲ج، مكتبة المصطفوی، قم، ۶۶۰+۵۵۲ص، عربی.

۱۶- هداية المحدثين (مشاركات الكاظمي)، محمد امين
بن محمد علی الكاظمی (قرن یازدهم ق)، تحقیق:
سید مهدی رجائی، مكتبة آية الله المرعشي، قم، ۱۴۰۵ق،
۴۲۰ص، عربی.

۱۷- اجازات الحديث، محمد باقر مجلسی
۱۰۳۷-۱۱۱۰ق)، تحقیق: سید احمد الحسینی، مكتبة آية الله
المرعشي، قم، ۱۴۱۰ق، ۳۱۰+۱۱۰+۳۱ص، عربی.

۱۸- وجيزة، محمد باقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق)،
۱۳۱۲ق، ص ۱۴۲-۱۷۹، عربی. این کتاب در هامش رجال
علامه، چاپ شده است.

۱۹- فهرست آل بویه و علماء البحرين، سليمان الماحوزي
البحراني (۱۰۷۵-۱۱۲۱ق)، اعداد: سید احمد الحسینی،
مكتبة آية الله المرعشي، قم، ۱۴۰۴ق، ۱۲۲ص، عربی.

۲۰- الفوائد الرجالية، محمد اسماعيل بن الحسين بن
محمد رضا المازندرانی (م۱۱۷۳ق)، تحقیق: سید مهدی
الرجائی، مجمع البحوث الاسلامیة، مشهد، ۱۴۱۳ق
-۱۳۷۲ش، ۳۵۸ص، عربی.

۲۱- لؤلؤ البحرين، يوسف بن احمد البحراني،
(م۱۱۸۶ق)، تحقیق: سید محمد صادق بحر العلوم، مؤسسة
آل البيت، قم، دوم، ۴۶۱ص، عربی.

۲۴- قواعد الحديث، محی الدین الموسوی الغریفی، مطبعة
الاداب، نجف، ۲۷۴ص، عربی.

۲۵- کلیات علم الرجال، جعفر السبحانی، مرکز
مدیریت حوزه علمیه قم، قم، دوم، ۱۴۱۰ق، ۱۳۶۹ش،
۵۳۱ص، عربی.

۲۶- مبادی فی علم الحديث، لجنة التأليف، مؤسسة
البلاغ، تهران، ۱۴۱۵ق-۱۹۹۴م، ۱۰۴ص، عربی.

۲۷- معرفة الحديث، محمد باقر البهردی، مرکز انتشارات
علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۲ش، ۲۷۸ص، عربی.

سه رجال

۱- رجال البرقي، احمد بن عبدالله البرقي (م۲۸۰ق)،
تحقیق: جلال الدین حسینی ارموی، دانشگاه تهران، تهران،
۱۳۴۲ش، ۹۸ص، عربی.

۲- رجال النجاشي، احمد بن علی بن العباس النجاشي
(۳۷۲-۴۵۰ق)، تحقیق: سید موسی شبیری زنجانی، مؤسسة
النشر الاسلامی، قم، چهارم، ۱۴۱۳ق، ۴۹۰ص، عربی.

۳- اختيار معرفة الرجال، محمد بن الحسن الطوسي
(۳۸۵-۴۶۰ق)، تحقیق: حسن المصطفوی، دانشگاه مشهد،
اول، ۱۳۴۸ش، ۳۴۳+۸۶ص، عربی.

۴- رجال الطوسي، محمد بن الحسن الطوسي (۳۸۵-
۴۶۰ق)، منشورات الرضی، قم، ۱۳۸۰ق-۱۹۶۱م،
۵۳۵ص، عربی.

۵- الفهرست، محمد بن الحسن الطوسي (۳۸۵-۴۶۰ق)،
تحقیق: سید محمد صادق بحر العلوم، منشورات الرضی، قم،
۱۹۶ص، عربی.

۶- الفهرست، علی بن عبیدالله بن بابویه (قرن پنجم)،
تحقیق: سید عزیز طباطبایی، دارالاضواء، بیروت، دوم،
۱۴۰۶ق-۱۹۸۶م، ۲۴۶ص، عربی.

۷- معالم العلماء، محمد بن علی بن شهر آشوب
(۵۸۸ق)، المطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۸۰ق-۱۹۶۱م،
۱۵۵ص، عربی.

۸- رسالة في آل اعيان، ابو غالب الرازي (م۶۳۸)، شرح:
سید محمد علی ابطحي، اصفهان، ۱۳۹۹ق، ۱۱۹ص.

۹- رجال ابن داود، حسن بن علی بن داود الحلی

۲۲- الاجازة الكبيرة، سيد عبدالله موسوی جزایری تستری (قرن ۱۲ق)، تحقیق: محمد السامی الحائری، مكتبة آية الله المرعشي، قم، ۱۴۰۹ق، ۳۱۸ص، عربي.

۲۳- تعلیقة الوحید علی منهج المقال، محمد باقر البهبهانی (م ۱۲۰۶ق)، ۱۳۰۶ق، ۵۱۷ص، عربي. این کتاب تعلیقه بر «منهج المقال» میرزا محمد استرآبادی (م ۱۲۰۸ق) است و همراه آن چاپ شده است.

۲۴- منهج المقال ۲۴، میرزا محمد استرآبادی (م ۱۲۰۸ق)، ۱۳۰۶ق، ۵۱۷ص، عربي.

۲۵- رجال السيد البحر العلوم، محمد مهدی بحر العلوم (۱۱۵۵-۱۲۱۲ق)، ۴ج، مكتبة الصادق (ع)، تهران، ۱۳۶۳ش، ۵۵۴+۳۹۱+۳۳۱+۲۲۳ص، عربي.

۲۶- منتهی المقال ۲۵، محمد بن اسماعیل بن عبد الجبار المازندرانی (۱۱۵۹-۱۲۱۵ق)، ۱۲۶۷ق، عربي.

۲۷- رسالة في تحقيق احوال ابي بصير، سيد محمد مهدی الخونساری (م ۱۲۴۶ق)، چاپ شده ضمن «الجوامع الفقهية»، مكتبة آية الله المرعشي، قم، ۱۴۰۴ق، ص ۶۴-۱۰۶، عربي.

۲۸- تکملة الرجال، عبد النبي الكاظمی (م ۱۲۵۶ق)، ۲ج، تحقیق: سيد محمد صادق بحر العلوم، مطبعة الاداب، نجف، ۱۳۸۸+۶۱۰ص، عربي. این کتاب شرح «نقد الرجال» تفرشی است.

۲۹- طرايف المقال في معرفة طبقات الرجال، محمد شفيع الجابلقی (م ۱۳۱۳ق)، ۲ج، تحقیق: سيد مهدی الرجائي، مكتبة آية الله المرعشي، قم، ۱۴۱۰ق، ۶۸۸+۶۵۶ص، عربي.

۳۰- زاد المجتهدین في شرح بلغة المحدثين، احمد بن صالح البحرانی (م ۱۳۱۵)، تحقیق: ضياء بدر آل سنبل، همو، ۱۴۱۴ق، ۲۵۸ص، عربي.

۳۱- بهجة الامال في شرح زبدة المقال، ملا علی علیاری تبریزی (م ۱۳۲۷ق)، ۷ج، تصحيح: محمد هادی الیوسفی الغروی، بنياد فرهنگ اسلامي، حاج محمد حسين كوشان پور، ۱۳۹۵ق، ۶۱۷+۶۲۴+۴۳۲+۵۳۴+۷۱۹+۷۶۰ص، عربي. این مجموعه شرح «زبدة المقال» اثر حسين بن رضا الحسيني البروجردی است.

۳۲- تنقيح المقال، عبدالله المامقانی (۱۲۹۰-۱۳۵۱ق)، ۳ج، عربي.

۳۳- الموسوعة الرجالية، حسين الطباطبائي البروجردی (م ۱۳۸۰ق)، ۷ج، تنظيم: ميرزا حسن النوري، مجمع البحوث الاسلامية مشهد، ۴-۱۴۱۳ق-۱۹۹۲م.

ج ۱- ترتيب اسانيد كتاب الكافي، ۵۶۷ص.
ج ۲- ترتيب اسانيد كتاب التهذيب، ۵۴۴ص.
این دو جلد در سالهای ۱۴۰۹ و ۱۴۱۱ق توسط میرزا مهدی تبریزی استنساخ و در سه جلد به چاپ رسیده است.

ج ۳: ترتيب اسانيد كتاب الخصال، معاني الاخبار، علل الشرايع و ثواب الاعمال، ۶۳۹ص.

ج ۴: رجال اسانيد و طبقات رجال الكافي، ۴۶۸ص.

ج ۵: ترتيب اسانيد و رجال اسانيد كتاب من لا يحضره الفقيه، ۴۹۶ص.

ج ۶: رجال اسانيد و طبقات كتاب رجال الكشي، فهرست الشيخ، فهرست النجاشي، ۶۸۳ص.

ج ۷: رجال اسانيد و طبقات كتاب التهذيب، ۱۳۴۱ص.

۳۴- العنديل في تمييز الصحيح من العليل، محمد حسين رضوی كاشانی (م قرن ۱۴)، شركة طبع الكتاب، ۱۳۸۵ق، ۳۱۷ص، عربي.

۳۵- مستدركات علم رجال الحديث، شيخ علي نمازی شاهرودی (۱۲۳۳-۱۴۰۵ق)، ۸ج، ابن المؤلف، ۱۴۱۲ق، ۷۱۷+۴۶۰+۴۹۰+۵۲۰+۵۰۳+۵۰۳+۵۲۰ص، عربي.

۳۶- الاجازة الكبيرة، شهاب الدين المرعشي (م ۱۴۱۱ق)، تحقیق: محمد السامی الحائری، مكتبة آية الله المرعشي، قم، ۱۴۱۴ق، ۷۳۲ص، عربي.

۳۷- معجم رجال الحديث، سيد ابوالقاسم الخوئی (م ۱۴۱۳ق)، ۲۳ج، مدينة العلم، قم، چهارم، ۱۴۰۹ق-۱۹۸۹م، عربي.

۳۸- قاموس الرجال، محمد تقی التستری (۱۳۲۰-۱۴۱۵ق)، ۸ج، مؤسسة النشر الاسلامي، قم، ۱۴۱۰ق، عربي.
لازم به یادآوری است که چاپ این مجموعه هنوز به پایان نرسیده است.

البته در ۱۳۷۹ق توسط مرکز نشر به چاپ رسیده بود.
۳۹- احسن التراجم لاصحاب الامام الكاظم (ع) ۲۶،

۲۵ و ۲۴. مؤسسة آل البيت تحقيق این دو اثر را در دست دارد. آینه پژوهش، ۸ش، ص ۴۸.

۲۶. از اینجاست که بعد طبق حروف الفبایی عتارین کتاب تنظیم شده است.

این کتاب تحقیقی در اسناد شیخ طوسی و شیخ صدوق است.

چهار. فقه الحدیث

نوشته‌های مستقل و مدون در این بخش کمتر از دیگر بخش‌هاست. دیدگاه عالمان شیعی را باید از لابلای کتب اصولی، فقهی، شرح کتب حدیث و برخی کتب علم الحدیث به دست آورد.

در اینجا مواردی اندک را می‌آوریم:

- ۱- مصابیح الانوار، سید عبدالله شبّر (م ۱۳۴۲ق)، ج ۲، مکتبه بصیرتی، قم، ۴۴۸+۴۶۲، ص، عربی.
- ۲- الارض والتربة الحسينية، محمد حسین کاشف الغطاء (۱۲۹۴-۱۳۷۳ق)، مؤسسة اهل البيت (ع)، بیروت، ۱۴۰۲ق - ۱۹۸۱م، ص ۳۵-۴۴، عربی.
- ۳- فلسفة الميثاق والولاية، سید عبدالحسین شرف‌الدین (۱۲۹۰-۱۳۷۷ق)، دارالکتاب، قم، ص ۴-۷.
- ۴- المیزان، سید محمد حسین الطباطبائی (م ۱۴۰۲ق)، بحث‌های روائی. همچنین تعلیقه‌های ایشان بر پاره‌های مجلد‌های بحار الانوار.
- ۵- الاخبار الدخیله، محمدتقی التستری (۱۳۲۰-۱۴۱۵ق)، ج ۴، مکتبه الصدوق، تهران، ۲۷۲+۲۸۷+۳۱۹+۳۱۷، ص، عربی.
- ۶- تفسیره ۲۷، علی صفایی، انتشارات هجرت، قم، ۱۴۰۹ق، ص ۴۴-۵۹، فارسی.
- ۷- سنت، ابوالفضل شکوری، نشر حر، قم، سوم، ۱۳۶۰ش، ص ۲۰۵-۲۵۶، فارسی.
- ۸- مجموعه آشنایی بانهج البلاغه، محمددشتی، مؤلف، قم، ۱۳۶۶ش، ج ۲ و ۳، ۲۰۰+۲۰۰، ص، فارسی.

- عبدالحسین الشبستری، کنگره جهانی امام رضا(ع)، مشهد، ۱۴۰۹ق، ۴۶۹، ص، عربی.
- ۴۰- تاریخ آل زراره، سید محمدعلی ابطحی، اصفهان، ۱۳۹۹ق، ۲۴۲، ص، عربی.
- ۴۱- تصحیح تراثنا الرجالی، محمدعلی النجار، مؤسسة دارالهجرة، قم، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ۶۲۸، ص، عربی.
- ۴۲- تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال، سید محمدعلی ابطحی، ج ۱، ۴۳۰، ص، عربی.
- ۴۳- ثقات الرواة، حسن الموسوی الاصفهانی، مطبعة الاداب، نجف، ۱۳۸۷ق، ۳۵۳، ص، عربی.
- ۴۴- الجامع لرواة اصحاب الامام الرضا(ع)، محمد مهدی نجف، ج ۲، کنگره جهانی امام رضا(ع)، مشهد، ۱۴۰۹ق، ۵۴۲+۵۵۸، ص، عربی.
- ۴۵- الجامع فی الرجال، شیخ موسی زنجانی، ج ۲، چاپخانه فیروز، قم، ۱۰۰۹+۱۰۰۹، ص، عربی.
- ۴۶- راویان امام رضا(ع) در مسند الرضا، عزیزالله عطاردی، کنگره جهانی امام رضا(ع)، مشهد، ۱۳۶۷ش، فارسی.
- ۴۷- سه رساله در علم رجال، تصحیح: سید کاظم موسوی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۴ش، عربی.
- الف- توضیح الاشتباه والاشکال، محمدعلی ساروی، ۳۱۵+۳۶، ص.
- ب- رساله فی معرفة الصحابة، محمد بن الحسن الحر العاملی (م ۱۱۰۴ق) ۱۲۶+۴، ص.
- ج- رجال قاین، محمد باقر آیتی، ۲۹، ص.
- ۴۸- مشایخ الثقات، غلامرضا عرفانیان، مطبعة علمیه، قم، ۱۴۰۹ق، ۲۷۵، ص، عربی.
- ۴۹- مشیخة النجاشی، محمود دریاب، مؤلف، قم، ۱۴۱۳ق، ۴۵۸، ص، عربی.
- ۵۰- معجم الثقات، ابوطالب تجلیل تبریزی، مؤسسة النشر الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ق-۱۳۶۳ش، ۴۰۰، ص، عربی.
- ۵۱- المعجم الموحد لاعلام الاصول الرجالية والخلاصة للعلامة، محمود دریاب نجفی، ج ۲، مجمع الفكر الاسلامی، قم، ۱۴۱۴ق، ۴۲۳+۴۴۰، ص، عربی.
- ۵۲- نخبة المقال فی تمييز الاسناد والرجال، عباس حاجیانی الدشتی، مطبعة مهر، قم، ح ۱۳۹۷ق، ۵۳۵، ص، عربی.

۲۷. از اینجا به صورت الفبایی عنوانهای کتب تنظیم شده است.